

LBRIS

We know
books

RICHARD OVERY

SÂNGE ȘI RUINE

ULTIMUL RĂZBOI IMPERIAL
1931 - 1945

Traducere din limba engleză de
DIANA MORĂRAȘU

LITERA
București

Cuprins

<i>Prefață</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	16
<i>Notă despre termenii întrebuințați în text.</i>	17
<i>Lista ilustrațiilor</i>	19
<i>Lista tabelelor</i>	22
<i>Abrevieri</i>	23
<i>Hărți</i>	27
Prolog: Sânge și Ruine – Epoca Războiului Imperial	44
Capitolul 1. Imperiile-națiune și criza globală, 1931–1940 . . .	78
Capitolul 2. Fantezii imperiale,	
realități imperiale, 1940–1943	184
Capitolul 3. Moartea imperiului-națiune, 1942–1945	314
Capitolul 4. Mobilizare pentru războiul total	478
Capitolul 5. Luptând în război	552
Capitolul 6. Economii de război – economii în război.	656
Capitolul 7. Războaie juste? Războaie injuste?	738
Capitolul 8. Războaiele civililor	814
Capitolul 9. Geografia emoțională a războiului	884
Capitolul 10. Crime și atrocități	928
Capitolul 11. De la imperii la națiuni – o altă epocă globală	994
<i>Note</i>	1054
<i>Indice</i>	1146

PROLOG

SÂNGE ȘI RUINE: EPOCA RĂZBOIULUI IMPERIAL

Imperialismul, așa cum a fost el cunoscut în secolul al XIX-lea, nu mai este cu putință; singura întrebare care rămâne este dacă va fi îngropat pașnic sau în sânge și ruine.

Leonard Woolf, 1928⁷

Citatul care a dat titlul acestei istorii a celui de-al Doilea Război Mondial provine din lucrarea *Imperialism and Civilization (Imperialism și civilizație)*, a economistului politic Leonard Woolf, care a dorit să demonstreze semnificația imperialismului modern pentru definirea civilizației moderne la începutul secolului XX. Lumea occidentală, susținea Woolf, a trecut, timp de 100 de ani, până în anii 1920, printr-o extraordinară revoluție, o perioadă în care industria, politica de masă și declinul aristocrației au transformat societatea. A fost o transformare care a dus la apariția și evoluția conceptului de stat-națiune, dar care a fost însoțită de declanșarea unui remarcabil val de cuceriri imperiale în perioada în care scria el. Woolf considera noua civilizație ca pe „o civilizație beligerantă, angajată în cruciade, interesată de cuceriri și exploatare și care practică prozelitismul“, multe scrieri istorice recente despre imperiu susținând această judecată. Dominarea globului de câteva națiuni colonizatoare a reprezentat un moment unic în istorie.⁸ Pentru Woolf, expansiunea imperială era o forță periculoasă, explozivă, și era foarte probabil ca prăbușirea ei, dacă avea să se întâmple, să fie la fel de violentă. Acesta a fost contextul în care a avut loc Primul Război Mondial și, 20 de ani mai târziu, avea să dea naștere unui război și mai devastator și care avea să cuprindă o suprafață și mai mare a globului.

Woolf a avut cu siguranță dreptate să susțină că rădăcinile adânci ale violenței globale, care se va sfârși în anii 1940 și 1950, odată cu prăbușirea

imperiului teritorial, pot fi găsite în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, când s-a intensificat ritmul modernizării politice și economice în țările în curs de dezvoltare. Industrializarea pe scară largă și urbanizarea Europei, a Americii de Nord și a Japoniei au coincis cu și au ajutat la promovarea unui sentiment național tot mai accentuat. Două dintre puterile aflate în plină modernizare, Italia și Germania, erau națiuni noi; prima a fost întemeiată în 1861, a doua, un deceniu mai târziu. Japonia, primul stat din Asia care a început să se modernizeze în sens european, era și ea o națiune „nouă” în sens real, fiind reîntemeiată prin „Restaurația Meiji” din 1868, care a răsturnat shogunatul tradițional Tokugawa, favorizând o nouă elită de reformatori militari și economici sub împăratul Meiji. Modernizarea economică, alături de îmbunătățirea educației, mobilitatea socială crescută și evoluția aparatului unui stat centralizat au fost mijloacele care au coagulat națiunea. Aceste procese au creat – chiar și în interiorul unor națiuni cu un pedigree mult mai vechi – un simț nou al identității naționale și o politică cu adevărat națională. Schimbarea socială a adus organizarea politică de masă, cererea de reforme liberale și de o mai semnificativă reprezentare populară. Cu excepția Imperiului Rus, în anii 1900, toate statele în curs de modernizare aveau parlamente (cu atribuții limitate) și acceptau domnia legii pentru cei definiți drept cetățeni. Pentru vechile elite politice și economice, aceste schimbări subminau distribuția tradițională a puterii sociale și a autorității politice. În această conjunctură de schimbare rapidă și impredictibilă, puterile industriale în plină dezvoltare au urcat pe un nou val de imperialism teritorial pentru a împărți sau a domina acele părți ale globului încă aflate în afara rețelei imperiilor coloniale deja existente; prin prisma acestei dinamici care conduce spre imperiu pot fi înțelese originile îndepărtate ale celui de-al Doilea Război Mondial.

Ceea ce Woolf a văzut ca „noul imperialism” cu 40 de ani înainte de izbucnirea Primului Război Mondial din 1914 a fost, în multe sensuri, o extensie a structurilor imperiale existente. Marea Britanie, Franța, Spania, Portugalia și Țările de Jos aveau un amalgam de teritorii risipite în toată lumea – colonii, protectorate, sfere de influență, antrepozite, zone în care se aplicau drepturile unor tratate privilegiate – cu mult înainte de „noul” imperialism. Totuși acest nou val al imperiului era diferit. Deriva dintr-un simț mereu crescând al competiției dintre națiunile în curs de modernizare, în parte pentru că acestea erau în căutare de noi surse de materii prime, de hrană și de noi piețe și în parte pentru că „imperiul” a ajuns să fie văzut drept o cale de definire a identității

statului-națiune de la sfârșit de secol ca agent „civilizator“ aducător de progres în restul lumii și ca simbol al prestigiului național. Acesta din urmă, în special, era valabil pentru națiunile noi, a căror identitate era fragilă, divizată de loialități regionale și conflicte sociale. În decembrie 1894, cancelarul german, prințul Choldwig zu Hohenlohe-Schilingsfürst, a anunțat că „păstrarea posesiunilor noastre coloniale este o problemă de onoare națională și un semn al reputației noastre naționale“.⁹ În 1885, în Italia, ministrul de externe a susținut că, „într-o veritabilă cursă cu obstacole pentru achiziții coloniale în toate părțile lumii“, Italia trebuia să-și găsească „destinul de mare putere“ prin cucerirea propriilor colonii.¹⁰ Pentru reformatorii japonezi care conduceau noul stat Meiji, o anumită formă de imperialism era privită ca o demonstrație esențială a noii „căi naționale“ (*kokutai*), iar ocuparea insulelor Kurile, Ryūkyū și Bonin, în anii 1870, a fost un prim pas în clădirea a ceea ce numim astăzi Marele Imperiu al Japoniei (*Dai Nippon Teikoku*).¹¹ În următoarea jumătate de veac, acestea au fost cele trei state a căror dorință de a crea imperii majore va duce, în cele din urmă, la războiul mondial din anii 1940.

Legătura dintre modelarea unei identități naționale moderne și dobândirea sau extinderea unui imperiu devenea un loc comun în anii dinainte de 1914 chiar și pentru imperiile dinastice din estul Europei, Romanov și Habsburg, ale căror aspirații imperiale în Balcani aveau să conducă la război. Pentru acele națiuni care intenționau să consolideze sau să construiască un imperiu în afara granițelor, relația dintre construirea națiunii și imperialism era explicită. Mai curând decât termenul simplu de națiune, acela de „națiune-imperiu“ definește mai bine acele state care au participat la întrecerea pentru noi teritorii. Ceea ce a fost descrisă drept „o naționalizare a imperialismului“ rămâne de importanță centrală în anii 1930 și la începutul ultimului val de cuceriri teritoriale violente.¹² Imperiul a jucat un rol într-o mai clară definire a puterii metropolitane prin evidențierea presupusului contrast dintre cetățean și supus, civilizată și primitiv, modern și arhaic, adică a acelor polarități care defineau modul în care statele imperiale vedeau popoarele și teritoriile pe care ajungeau să le controleze; și au continuat să procedeze astfel până în anii 1940. Această perspectivă asupra lumii era împărtășită de toate puterile imperiale și se baza pe un dispreț aproape total față de culturile existente și de valorile din teritoriile ocupate. În cele mai multe cazuri, speranțele pentru ceea ce ar putea oferi imperiul – de la noi consumatori la convertiți religioși – erau exagerate. Ceea ce Birthe Kundrus a numit

„fantezii imperiale“ a jucat un rol important în stimularea competiției între state, chiar și acolo unde era evident că tocmai costurile imperiului depășeau cu mult avantajele adesea limitate ale deținerii acestuia.¹³ Erau fantezii puternice despre colonizarea teritoriilor sălbatice, despre un Eldorado plin de comori, despre o exaltată „misiune civilizatoare“ sau despre îndeplinirea unui destin care avea să revigoreze națiunea. Ele au modelat felul în care „imperiul“ avea să fie privit în următorii 50 de ani.

Fanteziile care susțineau noul val de imperialism nu au apărut din neant. Ele au fost inspirate de – și la rândul lor au stimulat – angajamentul unui corp de intelectuali și oameni de știință față de imperiu, situație comună în mai multe state imperiale. Noțiunea de competiție națională datoră mult aplicării paradigmei darwiniste despre supraviețuirea celui mai puternic și caracterului natural al întrecerii dintre statele moderne. Acesta a fost un argument amplu dezbătut în anii dinainte de 1914, dar a existat un puternic curent de gândire asociat cu câțiva dintre cei mai distinși succesori ai lui Darwin, conform căruia națiunile „sănătoase“ erau menite prin natura lor să supună popoarele mai neînsemnate dominației lor. Statisticianul britanic Karl Pearson a spus publicului la o prelegere din 1900, a cărei temă era „Viața națională din perspectiva științei“, că națiunea trebuie menținută la standarde înalte de eficiență „în principal prin război cu rasele inferioare, iar cu rasele egale prin lupta pentru rutele comerciale și pentru rezervele de hrană și de materii prime. Aceasta este perspectiva istoriei naturale asupra rasei umane.“¹⁴ Generalul german Friedrich von Bernhardi, în *Germania și războiul următor*, carte publicată în 1912 și tradusă pe scară largă, explica această competiție națională în termeni pe care mulți trebuie să-i fi privit ca pe un dat: „Supraviețuiesc acele forme care sunt capabile să își asigure cele mai favorabile condiții de viață și să se impună în economia universală a naturii. Cel mai slab eșuează.“¹⁵ Un element-cheie în aplicarea teoriei darwiniste era lupta pentru resurse, pentru care se presupunea, în general, că, în cele din urmă, va fi nevoie de și mai mult teritoriu imperial. În 1897, geograful german Friedrich Ratzel a introdus termenul, acum celebru, de „spațiu vital“ (*Lebensraum*). Conform acestuia, culturile superioare moderne trebuiau să își extindă teritoriul pentru a putea asigura hrana și resursele materiale unei populații în creștere și că acest lucru nu se putea face decât pe socoteala culturilor „inferioare“. Concluziile cărții lui Ratzel, *Geografia politică*, scrisă când tânărul Adolf Hitler era elev în Austria, erau discutate de viitorul dictator în anii 1920 cu camaradul lui apropiat, Rudolf Hess.¹⁶

Sentimentul superiorității culturale care a alimentat imperialismul european venea și ca o concluzie a unei teorii științifice contemporane care sugera existența unei ierarhii naturale a raselor, bazată, după cum s-a susținut, pe diferența genetică. Deși existau puține dovezi științifice convingătoare, starea de înapoiere primitivă sau de barbarie pe față în care lumea colonizată se presupunea că subzistă, însemna că resursele materiale și terenul cultivabil ar fi fost irosite dacă nu ar fi fost preluate de națiunile mai avansate, al căror rol era să aducă roadele civilizației popoarelor exotice și decadente. Acest contrast a fost considerat de la sine înțeles și a fost folosit pentru a justifica strategiile de discriminare rasială și permanenta stare de subjugare. În 1900, lordul Curzon, viceregele britanic al Indiei, era în măsură să susțină că „toate milioanele de oameni pe care trebuie să le conduc sunt mai puțin decât niște copii de școală“. În Germania, această perspectivă a fost extinsă la vecinii europeni din est ai imperiului, zonă care putea fi considerată, după cum scria *Leipziger Volkzeitung* în 1914, ca un „sediul al barbariei“.¹⁷ Mai periculos chiar, presuposițiile de superioritate – fie ea biologică sau etică – erau folosite pentru a justifica nivelul de violență extremă care a constituit de fapt baza noului val de imperialism.

În aproape toate cazurile în care teritoriul a fost expropriat de la sisteme de guvernare organizate, acest lucru s-a făcut cu un grad mai mic sau mai mare de brutalitate sau de amenințare. Soarta populațiilor indigene din America sau a aborigenilor australieni a fost înțeleasă încă dinainte de 1914 drept o consecință regretabilă, dar inevitabilă, a răspândirii cuceririi albe. Violența în masă care a însoțit expansiunea în Asia și Africa în anii 1870 a fost privită în același fel, anume ca o violență necesară dacă se dorea exportarea civilizației în beneficiul celor care trebuiau să o îndure – o violență care nu a deșteptat scrupulele morale ale contemporanilor. În 1904, în Africa de Sud-Vest germană, un medic putea scrie că „soluția finală [*Endlösung*] la problema indigenilor nu poate fi decât înfrângerea completă și o dată pentru totdeauna a puterii indigenilor“. Soluția finală, ca și spațiul vital, nu a fost o invenție a național-socialismului, oricât de mult ar suspecta istoricii o legătură probabilă de cauzalitate între cele două ere.¹⁸ Nici un astfel de limbaj nu a fost cu precădere german în anii dinainte de 1914. Conceptele îngemănate de „rasă și spațiu“, care vor ajunge să domine imperialismul în anii 1930 și 1940, s-au răspândit în perioada fertilă de reflecție asupra funcției și imperativelor imperiului dinaintea Primului Război Mondial.¹⁹ În același timp, se construiau universuri morale contrapuse

pentru tratarea populației de acasă – ca agent privilegiat al imperiului – și a populațiilor supuse, care puteau fi tratate cu un grad de justiție coercitivă și arbitrară diferită de aceea din centrele metropolitane.

Această „hartă mentală“ a relației dintre națiunea modernă și imperiul ei teritorial se potrivește foarte puțin totuși cu realitatea istorică a anilor noii edificări a imperiului. Într-adevăr, în toată perioada de până la destrămarea imperiului teritorial, survenită după 1945, a existat o prăpastie între imperiu, ca o „comunitate imaginată“, și costurile reale și riscurile comunităților naționale care trebuiau să își găsească identitatea modernă prin imperiul-națiune. Lucru adevărat chiar și pentru cele două puteri imperiale importante, Marea Britanie și Franța, care au trebuit, amândouă, să aloce resurse pentru cucerirea și apărarea unor teritorii și mai mari. În 1911, Marea Britanie domina un areal imperial de 31 de milioane de kilometri pătrați, cu 400 de milioane de oameni; Franța controla un teritoriu de 12,5 milioane de kilometri pătrați și 100 de milioane de oameni, adică o suprafață de 20 de ori mai mare decât patria-mamă.²⁰ În sânul noilor națiuni, pașii făcuți prima dată pe calea imperiului nu vor genera un prea mare entuziasm popular pentru coloniile de peste mări, care erau mai mici și mai puțin bogate decât cele ale vechilor imperii și atrăgeau mai puțini emigranți și investiții mai mici. Invadarea eșuată a Abisiniei de către Italia, în 1895, i-a adus acesteia din urmă doar câteva regiuni din Somalia și Eritreea ca parte a noului său imperiu și a creat multă ostilitate internă față de eventuale viitoare aventuri imperiale. În micul imperiu au ajuns doar câteva mii de italieni, în vreme ce alți 16 milioane au emigrat spre alte destinații. Înainte ca Italia să intre în război împotriva Imperiului Otoman, în 1911, pentru controlul asupra Tripolitaniei și a Cirenaicii (Libia de azi), un tânăr jurnalist radical, Benito Mussolini, avertiza că orice cerință a guvernului pentru a alimenta cucerirea, fie cu bani, fie cu sânge, va fi întâmpinată cu o grevă generală. „Războiul dintre națiuni va deveni astfel războiul dintre clase“, susținea el, o perspectivă care va sta la baza abordării sale ulterioare a imperialismului, când va face distincția dintre națiunile „proletare“, ca Italia, și puterile plutocrate bogate.²¹ Și în Germania dinainte de 1914, atitudinea față de imperiul de peste mări a fost la fel de ambivalentă. În cercurile predominant burgheze de oameni de afaceri, clerici și educatori exista un entuziasm față de coloniile îndepărtate, în 1914, Societatea Colonială Germană (*Deutsche Kolonialgesellschaft* – DKG) având un număr de aproximativ 40 000 de membri – acesta fiind totuși dublul numărului germanilor

stabiliți în teritoriile de peste mări.²² Educația populară și cultura de dinainte de 1914 au ajutat la apariția unui interes pentru aspectele exotice și romantice ale colonizării peste mări, dar exista un interes mult mai mare pentru un închipuit imperiu continental în „est“. Acesta avea să se dovedească un laitmotiv persistent în atitudinile germane față de plămădirea activă a unui imperiu european în anii 1930 și 1940 și merită să îl analizăm mai în amănunt.

Crearea Germaniei în 1871 a inclus zone din estul Prusiei cu o mare pondere de populație poloneză, ca rezultat al împărțirii Poloniei între Rusia și Austria la începutul secolului al XVIII-lea. Zona a ajuns să fie privită ca un adevărat dig vital împotriva amenințătorului ocean slav de la est; în 1886, cancelarul german Otto von Bismarck a înființat Comisia Regală Prusacă de Reglementare, al cărei scop era să mute populația poloneză, dacă era posibil, înapoi peste graniță, în Polonia rusească, și să populeze teritoriul cu germani care vor putea eradica așa-numitele forme primitive de agricultură (disprețuita „economie poloneză“) și furniza o forță stabilă la graniță împotriva viitoarelor amenințări. Această „colonizare internă“, cum va fi numită, a fost amplu popularizată. În 1894 a fost fondată o organizație pentru est, *Ostmarkverein*, al cărei rol era de a încuraja procesul de colonizare. Ideile despre „rasă și spațiu“ au fost lesne aplicate Estului, iar cu mult înainte de 1914 s-au dezvoltat fantezii despre difuzia imperialismului german mai departe, în est, în regiunile considerate pregătite pentru colonizare, unde civilizația modernă ar fi putut aduce ordine și cultură pe un pământ care era „scufundat în sărăcie și în cea mai cruntă barbarie“.²³ S-a dezvoltat o literatură de frontieră, a așa-numitelor „romane ale Estului“ (*Ostromanen*), care le-a permis germanilor să elideze imperialismul de peste mări cu colonizarea de la granița estică. În aceste romane, polonezul era prezentat în mod eronat ca fiind „întunecat“ – piele întunecată, ochi întunecați, păr întunecat – pentru a sublinia aspectul colonial, definind polonezul drept „celălalt“, în contrast cu germanul cultivat. Într-unul dintre cele mai cunoscute astfel de romane ale Estului, cartea Clarei Viebig, *Das Schlafende Heer* (*Armata adormită*), din 1904, un țaran polonez roșcovan se plânge de „invadatorii albi cu păr galben“.²⁴ Chiar înainte de izbucnirea războiului, în 1914, a fost înființată o societate pentru „colonizare interioară“, în al cărei buletin imperiul african era comparat cu Estul polonez, pledând pentru extinderea în ambele direcții, în spațiul care îi era necesar sănătoasei rase germane.²⁵

Un factor determinant care a caracterizat evoluția „noului imperialism“ a fost instabilitatea lui inerentă și violența răspândită, caracteristici care au marcat expansiunea imperială din anii 1870 până în anii 1940. În ultima parte a secolului al XIX-lea și în deceniul dinaintea Primului Război Mondial, mare parte din pledoaria pentru imperiu era bazată pe o necesitate strategică, în condițiile în care era larg răspândită ideea existenței unei competiții naturale și instabile între numeroasele națiuni-imperii; dar ea se baza și pe nevoia de securitate în zonele de influență sau pe interesul economic acolo unde presiunea imperială a provocat un răspuns violent din partea comunităților locale. Ideea unei perioade antebelice în Europa privită ca *belle époque* este o construcție eurocentrică. Violența din perioada antebelică a fost exportată din Europa pe tot globul. Ascendul statelor în plină modernizare a fost rezultatul unei accelerări bruște în evoluția mijloacelor și a rutelor de transport și a armamentului modern care, laolaltă cu banii și instrucția, au conferit avantaj militar puterilor imperiale. Japonia a imitat rapid organizarea europeană a serviciului militar modern după 1868 și a adoptat cea mai avansată tehnologie, dar a fost singurul stat asiatic sau african care a făcut efectiv acest lucru. Cucerirea societăților tradiționale a fost completă, indiferent dacă ne uităm la Africa de Sud, unde s-a luptat cu războinicii zulu sau matabele, la Indiile de Est Olandeze, cu ingenuncherea violentă a sultanatului Aceh, sau la Vietnamul perioadei moderne, unde francezii au cucerit Annamul și Tonkinul. Violența era o caracteristică explicită în toate relațiile imperiale, chiar și până spre eclipsa finală a imperiului, după 1945.

Mai semnificative pentru istoria mai recentă a războaielor mondiale au fost conflictele pentru imperiu între adversari de calibru asemănător și state cu un nivel apropiat de dezvoltare. Concentrarea asupra anului 1914 ca jalon al sfârșitului păcii este complet eronată. Lumea din ce în ce mai globalizată care apăruse înainte de război era destabilizată cu regularitate de conflicte la scară amplă (și de momente de criză acută) care au afectat profund atât relațiile dintre puterile importante ale Europei, cât și viitorul Asiei. Cele mai semnificative au fost cele declanșate de Japonia, mai întâi împotriva Chinei, în 1894, când Japonia a atentat la integritatea Coreei, tributară Chinei. Acesta a fost un conflict la scară mare, câștigat de armata și marina japoneză, recent formată. Coreea a devenit protectorat și marea insulă Formosa (astăzi Taiwan) a devenit colonie, Imperiul Japonez transformându-se astfel peste noapte într-un actor important în jocul colonial. Al doilea război a fost cel împotriva Imperiului Rus, ai

cărui conducători au împiedicat Japonia să anexeze o parte a provinciei nordice chineze a Mancuriei după ce aceasta a înfrânt China, forțând impunerea intereselor ruse în regiune. În 1904–1905, o mare armată și aproape toată flota Rusiei au fost trimise fără nici o noimă într-o călătorie de 30 000 de kilometri de la Marea Baltică până în Marea Japoniei, unde, cum era de așteptat, au fost înfrânte, Japonia preluând importanta rețea de interese economice ale Rusiei în Mancuria. Japonia a înregistrat 81 500 de morți și 381 000 de răniți, dintr-un total de aproape două milioane de mobilizați, marcând astfel cel mai mare conflict extern pe care l-a purtat vreodată această țară și care a schimbat rolul jucat de Japonia în regiune.²⁶

Războiul din 1898–1899 dintre Spania și Statele Unite nu s-a dorit a fi un război pentru imperiu, dar înfrângerea Spaniei a făcut ca America să ia temporar în posesie Filipinele, Puerto Rico, Guam și mai multe insule mici din Pacific. Ideea creării unei „Americi mai mari“ a apărut pentru scurtă vreme, dar, când Curtea Supremă a decis că noile teritorii nu erau parte a Statelor Unite, s-a stins interesul pentru ideea unui „imperiu“ american. Bazele din Pacific erau utile din punct de vedere strategic, dar teritoriile luate de la Spania se aflau într-un fel de limb, nefăcând parte dintr-un imperiu formal, dar fiind dependente de ocupantul american.²⁷ Mai mult, în 1899 a izbucnit un război de proporții între Marea Britanie și două republici independente bure din Africa de Sud, Transvaal și Statul Liber Orania. Războiul sud-african dintre 1899 și 1902 a fost cel mai mare conflict al Marii Britanii din ultima jumătate de secol. Au fost mobilizați 750 000 de oameni, iar pierderile s-au ridicat la 22 000; Marea Britanie, care de data aceasta lupta împotriva semenilor europeni, coloniștii albi neerlandezi, era pe larg condamnată de ceilalți europeni pentru acest fapt. Dar, în cele din urmă, a câștigat un război care a adăugat resurse și teritorii substanțiale imperiului ei african, întărind perspectiva neodarwinistă că mai mult teritoriu imperial nu se poate câștiga decât prin luptă.²⁸

Chestiunea colonială a constituit un catalizator vital pentru ceea ce se vor dovedi a fi deciziile-cheie care au deschis calea războiului din 1914. Blocurile de alianțe care s-au format după anii 1880 erau alimentate în principal de anxietatea strategică față de puterea și capacitatea militară și instabilitatea politică în creștere a statelor aflate în plină modernizare, dar această anxietate era alimentată și de rivalitatea imperială. Umilirea Rusiei de către Japonia a readus interesele Rusiei înapoi în sud-estul Europei și în hățișul relațiilor cu Imperiul Otoman;

conflictul asupra chestiunii imperiale dintre Franța și Marea Britanie a condus la înțelegerea anglo-franceză din 1904, incertitudini similare stimulând încheierea, trei ani mai târziu, a unei înțelegeri ruso-britanice – o colaborare care a deschis în cele din urmă calea unui război european. Protejarea intereselor globale, mai curând decât doar a celor europene, a hrănit de asemenea competiția crescândă pentru extinderea puterii militare; cursa navală dintre Marea Britanie și Germania, mai ales, nu are nici un sens dacă o separăm de o tot mai largă globalizare a intereselor lor. Natura ambiției imperiale germane, izvorâtă din credința că o națiune nouă avea nevoie de un imperiu ca simbol al poziției ei ca putere mondială, este responsabilă pentru contribuția pe care Germania și-a adus-o la apariția incidentelor internaționale mai serioase dinainte de 1914 și, în special, la crizele marocane din 1905 și 1908, în care Germania a încercat să conteste acordurile încheiate între Marea Britanie, Spania și Franța în privința alocării drepturilor de protectorat.

Totuși, la fel de importantă ca Marocul a fost și decizia luată în 1911 de guvernul italian al lui Giovanni Giolitti, sub presiunea opiniei interne naționaliste, de a declara război Turciei și de a ocupa ceea ce mai rămăsese din Imperiul Otoman în Africa de Nord. Lobby-ul naționalist și colonial susținea că, după umilința din Abisinia, întărirea noii națiuni italiene avea nevoie de expansiunea imperială pentru a justifica statutul de mare putere. Unul din principalii lor purtători de cuvânt, Enrico Corradini, definea Italia lipsită de partea ei de imperiu drept „o națiune proletară”, adică exact sintagma folosită de Mussolini în anii 1930 pentru a justifica noul imperialism italian.²⁹ Într-o măsură cel puțin egală cu comerțul sau teritoriul, unul din principalele obiective ale războiului a fost prestigiul, pentru că războiul a coincis cu cea de-a cincizecea aniversare a creării noii națiuni italiene. Îngrijorat, ca și Germania în cazul Marocului, că Franța și Marea Britanie ar putea bloca orice alte tentative viitoare de edificare a unui imperiu al Italiei în Africa, guvernul italian și-a asumat un risc enorm, cu toate că, în cele din urmă, cele două mari puteri imperiale nu au pus piedici în calea Italiei. Rezultatul nu a fost un război colonial scurt, așa cum își doreau liderii italieni, ci, la fel ca rușii în 1904, italienii s-au trezit luptând împotriva altei mari puteri.³⁰ Războiul a durat un an, din octombrie 1911 până în octombrie 1912, iar turcii au cedat Tripolitania și Cirenaica numai pentru că războiul din nordul Africii a impulsinat statele independente din Balcani să profite de distragerea turcilor pentru a lansa un atac asupra teritoriilor pe care

otomanii le mai stăpâneau în Europa. Italienii au numit noua colonie „Libia“, în amintirea numelui pe care îl avusese regiunea sub Imperiul Roman, și au început să formuleze noi pretenții, presându-i pe britanici și pe francezi pentru concesiuni în Africa de Est.³¹ În Marea Egee, Italia a ocupat insulele Dodecaneze, stăpânite de Turcia, iar acum își asuma o responsabilitate semicolonială pentru supușii europeni. Cucerirea Libiei, la fel ca înfrângerea Rusiei și a Chinei de către Japonia, a conturat vreme de o generație ideea că, pentru nou veniții imperiali, imperiul teritorial nu putea fi asigurat decât purtând un război, chiar și împotriva unui adversar important.

Există motive – îndeobște acceptate – să spunem că orgoliul italian manifestat în Africa de Nord a fost probabil declanșatorul care a dus la izbucnirea Primului Război Mondial. Victoriile ulterioare din Balcani au alungat Turcia din cea mai mare parte a teritoriilor ei europene și au deschis Serbiei perspectiva de a deveni un jucător major în regiune. Nici unul dintre imperiile dinastice interesate, Rusia și Austro-Ungaria, ambele confruntându-se cu crize politice interne tot mai profunde, nu era pregătit să își abandoneze interesele strategice în regiune. Italia era din 1882 aliata Germaniei și a Austriei, așa că ocupația italiană a insulelor Dodecaneze a deschis perspectiva ca Rusia să se confrunte cu obstacole suplimentare în încercarea de a-și crea un culoar de acces spre apele calde ale Mediteranei, pe care i l-ar fi putut asigura o intervenție activă în Balcani. Cu toate că războiul european generalizat care a izbucnit la sfârșitul lui iulie și începutul lui august 1914 este atribuit în general rivalității dintre marile puteri, dublată de puternice sentimente naționale și de un amestec de orgoliu și nesiguranță printre actorii principali, rolul construirii imperiului și definirea statelor moderne ca națiuni-imperiu a contat foarte mult în explicarea motivelor pentru care state care aveau atât de mult de pierdut au ajuns să considere inevitabil războiul european. Totuși, dacă Serbia ar fi acceptat ultimatumul Austriei în iulie 1914, astăzi istoricii ar fi scris despre o altă scurtă criză imperială care s-ar fi adăugat la o listă lungă, din anii 1890 încoace.³²

Într-un sens cât se poate de evident, Primul Război Mondial a fost un război imperial: toate statele care au intrat în această conflagrație 1914–1915 erau imperii – fie imperii tradiționale dinastice, fie națiuni cu teritorii imperiale peste mări. Pe măsură ce războiul devenea un conflict prelungit de uzură, mizele au crescut atât de mult, încât însăși supraviețuirea națiunii-imperiu definea natura luptei. Accentul istoric pus asupra lungului și sângerosului blocaj instaurat pe frontul de vest

a condus la raportarea la conflict în termenii înguști ai naționalismului; dar războiul s-a purtat în toată lumea și cu ambiții imperiale clare.³³ Rusia a sperat să își extindă influența în Mediterana de Est și în Orientul Mijlociu pe socoteala Imperiului Otoman; în schimb, Imperiul Otoman, în agonia unei revoluții naționaliste, le-a declarat război puterilor Aliate – imperiile britanic, francez și rus – în octombrie 1914, în speranța că va inversa erodarea Imperiului Turc în Orientul Mijlociu și Africa de Nord. Italia, deși aliată formal cu așa-numitele Puteri Centrale – imperiile german și austro-ungar – prin Tripla Alianță din 1882, a ales să nu se alăture războiului în 1914. În schimb, după ce în primăvara lui 1915 a negociat la Londra un acord cu formulări vagi, care sugera că Italia va fi recompensată cu teritoriu imperial în Balcani și în bazinul mediteraneean, guvernul italian s-a alăturat taberei Alianților. Deși principala speranță era că Imperiul Austriac va fi înfrânt, iar teritoriul revendicat ca fiind italian din nord-estul peninsulei va putea fi în sfârșit eliberat, ambițiile italiene erau, în același timp, și imperiale. În Libia, forțele italiene se confruntau încă din 1912 cu o revoltă generalizată încurajată de Turcia. În timp ce Italia ezita să intervină în război, două înfrângeri majore din Libia s-au soldat cu 3 000 de morți de partea italiană. În colonie au fost menținuți în jur de 40 000 de militari ca să apere țara de un *jihad* declarat de la Constantinopol în noiembrie 1914. Până în 1918, Italia a reușit să păstreze controlul asupra litoralului libian, dar Tripoli, capitala, era practic sub asediu.³⁴

Eforturile britanice și franceze de război aveau, de asemenea, o anvergură globală. Imediat după declanșarea luptelor în Europa, imperiile Aliate au atacat și au ocupat teritoriile coloniale germane din Africa și Pacific. Togo a căzut în august 1914, Africa de Sud-Vest – în mai 1915, iar Camerunul – în februarie 1916; Africa de Vest germană, deși nu a fost niciodată cucerită în întregime, era, în mare parte, până în 1916, sub controlul Alianților. În Pacific, Marea Britanie i-a cerut Japoniei, cu care negociase un tratat în 1902, să ocupe insulele din nordul Pacificului (cunoscute ca *Nan'yō* de către japonezi) pe care Germania le luase de la Spania cu 30 de ani în urmă, ca și peninsula Shandong din China, care aparținea imperiului de peste mări al Germaniei. Japonia a declarat război Germaniei și a cucerit coloniile până la sfârșitul lui 1914, extinzându-și și mai mult influența în China, beneficiind astfel, pentru prima dată, de o extinsă frontieră la Pacific.³⁵ În 1915, guvernul japonez a prezentat Chinei cele „21 de solicitări”, pretinzând concesiuni în Mongolia, provincia Fujian și Manciuria, în stilul tratatelor inegale

impuse de puterile imperiale înainte de 1914.³⁶ Japonia și-a dat seama că celelalte puteri implicate în război nu puteau face prea multe în privința extinderii influenței sale, dat fiind că erau împotmolite în războiul din Europa. Cele „21 de solicitări“ includeau obligația Chinei de a nu ceda alte porturi sau insule puterilor imperiale europene, stabilind un tipar pentru o și mai mare penetrare a Imperiului Japonez în China în deceniile care vor urma.

Dar, de departe, cea mai semnificativă ciocnire imperială din afara Europei a avut loc în Orientul Mijlociu. Cu folosirea Egiptului ca bază (ocupat de britanici din 1884 și transformat în protectorat în 1914), s-a dus un lung și complex război împotriva Imperiului Otoman pentru controlul regiunii cuprinse între Mediterana de Est și Persia (Iranul de azi). Strategia imperială britanică s-a concentrat asupra pericolelor la adresa imperiului său global dacă o altă putere ar fi ajuns să domine această regiune; pe durata acestui război, Marea Britanie era hotărâtă ca, într-o formă sau alta, să găsească o cale de a controla tot arcul sudului Asiei și lumea arabă, din Palestina până în Afghanistan.³⁷ Planul inițial, oficializat în acordul Sykes-Picot din ianuarie 1915, presupunea împărțirea Imperiului Otoman în sfere de influență: sub influența Rusiei țariste intrau Constantinopolul și Anatolia, inima Turciei; pentru Franța, o sferă bazată pe o Sirie mare, destul de vag definită, iar pentru Marea Britanie, influența asupra întregii zone cuprinse între Palestina și Persia. Înainte ca toate acestea să fie puse în operă, trebuiau respinse atacurile otomanilor care aveau ca țintă canalul Suez, considerat artera-cheie a Imperiului Britanic. Până când forțele imperiale britanice i-au împins pe turci înapoi în Siria și în nordul Irakului, Rusia a părăsit războiul ca urmare a Revoluției Bolșevice, ceea ce a făcut ca Marea Britanie și Franța să devină singurii moștenitori imperiali ai întregului Orient Mijlociu. Aliatul german al Turciei a susținut eforturile imperiale otomane nu numai cu echipament și consilieri militari, ci și stârnind revolte religioase sau naționaliste împotriva Franței și Marii Britanii în regiunile imperiale sau în sferele de influență ale acestora, mai ales în India, Afghanistan, Africa de Nord și Iran.³⁸ Toate aceste eforturi au eșuat și, până în 1918, devenise limpede că întreg Orientul Mijlociu va fi dominat de – și probabil împărțit între – Marea Britanie și Franța, care își securizau astfel încă o regiune-cheie în scopul extinderii și al consolidării hegemoniei imperiale.³⁹

Cât despre Germania, pierderea tuturor coloniilor și blocada maritimă instituită de Aliați i-a obligat pe imperialiștii germani să îmbrățișeze

ideea edificării unui mare imperiu european și, în particular, a unei sfere mai largi de dominație germană în est. Ceea ce nu constituia în nici un caz o altă fantezie imperială. În 1915, forțele germane intraseră deja adânc în Polonia rusă și ocupaseră statele baltice aflate sub stăpânirea țaristă. Au împins astfel destul de mult acea frontieră cu „lumea slavă“ care pigmentase opiniile antebelice despre necesitatea unei forme de colonialism estic. În regiunile din est aflate sub ocupație militară germană existau tipare de control care corespundeau practicilor coloniale din teritoriile europene de peste mări, în special distincția dintre cetățean și supus. Populațiile ocupate erau guvernate de diferite regimuri juridice, erau forțate să salute și să facă plecăciuni când treceau oficialitățile germane și furnizau mână de lucru forțată.⁴⁰ După înființarea Partidului Patriei în 1917, ideile despre crearea unui mare areal de teritorii populate cu coloniști în est au început să devină tot mai populare. „Îmi văd patria pe culmile puterii ei ca Imperiu al Europei“, declamă eroul unei povești patriotice scrise pentru tinerii germani.⁴¹ Prezența soldaților germani pe teritoriul imperial rus a întărit prejudecățile populare despre Rusia ca teritoriu primitiv organizat din punct de vedere politic, numai bun pentru colonizare, iar limbajul folosit de ocupanți corespundea vocabularului colonial al imperiilor de peste mări. Nu existau cuvinte, spune un raport trimis de pe frontul de est în 1914, care să descrie „vulgaritatea și bestialitatea“ populației de pe partea rusă a graniței.⁴²

Apogeul ambițiilor imperiale germane din perioada războiului survine odată cu Tratatul de la Brest-Litovsk, semnat sub constrângere de guvernul bolșevic în martie 1918, care oferă ocupației germane o zonă cuprinzând toată partea de vest a Imperiului Rus, inclusiv Bielorusia, statele baltice, Polonia rusă, Ucraina și coasta caucaziană a Mării Negre – chiar mai departe decât avea să ajungă armata lui Hitler 25 de ani mai târziu. Pentru britanici, situația aceasta deschidea perspectiva unui coșmar imperial: un bloc solid germano-otomano-habsburgic dominând inima Eurasiei și Orientul Mijlociu. Situația s-a înrăutățit odată cu ultima zvâcnire a armatei germane, din martie 1918, de pe frontul de vest, care a împins înapoi trupele Alianțelor, amenințându-le cu o înfrângere catastrofală. „Ne paște un dezastru“, a avertizat sir Henry Wilson, consilierul militar al guvernului. Lordul Milner, unul dintre proconsulii Imperiului Britanic, i-a spus prim-ministrului, sir David Lloyd George, că părea foarte probabil ca Puterile Centrale să ajungă acum „să stăpânească toată Europa, Asia de Nord și Asia Centrală“. Și în Marea Britanie existau temeri că era posibilă o Africă germană întinsă de la Atlantic

până la Oceanul Indian, cu anexarea de către germani a Congoului belgian.⁴³ Criza ilustrează acut dimensiunile imperiale și globale ale unui război care a ajuns să se poarte la fel de mult și pentru viitorul imperiului, și pentru supraviețuirea națiunii.

Coșmarul imperial al Marii Britanii nu s-a materializat niciodată. Aliații mai slabi ai Germaniei s-au prăbușit în 1918, când Ofensiva din Martie a eșuat. Susținuți de trupele americane – după ce Statele Unite a declarat război Puterilor Centrale în aprilie 1917 –, Aliații occidentali au reușit în cele din urmă să respingă armatele germane, împingându-le înapoi la frontiera germană. Pe 11 noiembrie, războiul european se încheia, aducând cu sine năruirea a trei imperii importante: german, austro-ungar și otoman, la care se adăuga prăbușirea Imperiului dinastic Rus din 1917. Atât Marea Britanie, cât și Franța au considerat victoria lor drept una imperială. Imperiul Britanic a avut o remarcabilă contribuție în oameni, bani și resurse, de care țara-mamă a avut nevoie în lupta globală. Regiunile colonizate cu emigranți albi au contribuit cu 1,3 milioane de oameni, în vreme ce din India au fost mobilizați 1,2 milioane; coloniile din Africa au furnizat sute de mii de muncitori, din care se estimează că 200 000 au murit.⁴⁴ Imperiul Francez a furnizat 500 000 de soldați (majoritatea din Africa de Vest franceză și Africa de Nord franceză) și aproximativ 200 000 de muncitori, alături de 1,6 miliarde de franci în contribuții și 5,5 milioane de tone de provizii.⁴⁵ Solidaritatea imperiului a devenit un motiv central în propaganda de război; în plus, ambele mari imperii se așteptau ca acest război, care trebuia să facă lumea un loc mai sigur pentru democrație, să asigure, în mod paradoxal, și supraviețuirea imperiului nedemocratic. Acest paradox este central în înțelegerea dilemelor cu care s-au confruntat toate imperiile după 1918; ajută, de asemenea, la explicarea rolului imperialismului în generarea unui al doilea conflict de proporții 20 de ani mai târziu.

Marea problemă pentru imperiile care au supraviețuit după război rezida în dificultatea de a reconcilia principiul naționalității cu ideea de imperiu, o provocare asociată în mod convențional cu președintele democrat american, Woodrow Wilson, care în discursul ținut în fața Congresului american pe 18 ianuarie 1918 a enunțat ceea ce avea să fie cunoscut ulterior drept „Cele 14 puncte”, care vor constitui cadrul noii ordini internaționaliste a lumii. Peste noapte, discursul a devenit faimos în toată lumea pentru că la punctul 14 Wilson invoca dreptul la „independență politică și integritate teritorială, pentru statele mici